

Seres Dániel¹

Az athéni törvényhozás – *nomothesia* – menete a Kr. e. IV. században²

Absztrakt

Jelen tanulmány célkitűzése kettős: egyrészt összegzését nyújtja az athéni törvényhozás – *nomothesia* – rekonstrukciója körül kialakult vitának, másrészt rögzíti az ókortudomány jelenleg elfogadott álláspontját, és így remélhetőleg új területeket nyit meg az összehasonlító jogtörténet magyar kutatói előtt.

Kulcsszavak: Athéni törvényhozás, *nomothesia*, Démosthenés, Timokratés ellen, Leptinés ellen

Abstract

The aim of the present study is twofold: on the one hand, it provides a summary of the debate surrounding the reconstruction of the Athenian legislation - *nomothesia* -; on the other hand, it presents the accepted opinion of classical scholarship, thus hopefully opening up new fields for Hungarian researchers of comparative legal history.

Keywords: Athenian legislation, *nomothesia*, Demosthenes, Against Timocrates, Against Leptines

Jelen tanulmány alapötletét – és egyben szükségességét – az a felismerés adta, hogy az utóbbi magyar összehasonlító jogtörténeti irodalom igen szűkszavúan értekezik az athéni – avagy kissé pontatlanul az ógörög³ – jogrendről. Noha mindkét utóbbi mérvadó jogtörténeti tankönyv külön fejezetben tárgyalja az athéni törvényhozás és jogrend sajátosságait – elsősorban a büntetőjogot –, mégsem, vagy csak hiányosan esik szó a törvényhozás pontos menetéről.⁴ A következőkben összegzem az athéni törvényhozás menete körül kibontakozott filológia vitát, valamint a jelenleg elfogadott rekonstrukciót.

A Kr. e. V. században még nem létezett a jelen tanulmányban tárgyalt gyakorlat, mivel ebben az időben az athéniak még nem tettek érdemi különbséget a törvények – *nomoi* – és

¹ Kutató, Mathias Corvinus Collegium, Politikai Filozófia Európai Központja.

² DOI 10.59558/jesz.2024.3.103 Az antik szöveghelyekre a Liddell – Scott – Jones-féle görög szótár, az idézett folyóiratokra pedig a *L'Année Philologique* rövidítései szerint hivatkozom. Jelen tanulmány az ELTE BTK-án 2022-ben megvédett doktori disszertációm *Nomothesia a Kr. e. IV. században* című fejezetének átdolgozott változata.

³ Mivel minden egyes *polis*nak megvolt a saját jogrendszere, amelyekről – sajnos – csak rendkívül töredékes ismereteink vannak, félrevezető lehet az összefogóan csengő „ógörög jog” kifejezés.

⁴ Rigó Balázs: A büntetőjog történetéből. I. Ókor – középkor. In Földi András (szerk.): Összehasonlító jogtörténet. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2022, 297-302; Stipta István: Az ókori görög állam- és jogfejlődés. In Bónis Péter – Gönczi Katalin – Koncz Ibolya Katalin – Stipta István: Egyetemes állam- és jogtörténet. Patrocinium Kiadó, Budapest, 2019², 17-25; Jakab Éva: Állam és demokrácia. Törvényhozás és törvénykezés az ókori Athénban. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021.

határozatok – *pséphismata* – között.⁵ A váltás a demokrácia visszaállításához – Kr. e. 403/402 – köthető. Innentől törvények – *nomoi* – formájában rögzítették az általános, mindenkire időbeli hatály nélkül vonatkozó szabályokat, melyek egyértelműen nagyobb tekintéllyel bírtak, mint az egyedi, konkrét eseteket szabályozó határozatok – *pséphismata*.⁶

Az elmúlt szűk ötven évben a törvényhozás menetére a kutatás egymásnak ellentmondó rekonstrukciókat nyújtott. Az ellentét fő forrását a szónoklatokban idézett törvények jelentették. Hiába vetették össze kiváló filológusok az idézett törvényszövegeket az egyes szónokok összefoglalóival, frázisaival, valamint a kapcsolódó külső forrásokkal, további beszédekkel, más jogi és irodalmi szövegekkel, illetve a feliratos anyaggal, ahol külön kitértek a nyelvi és szerkesztésbeli sajátosságokra, mégis maradtak ellentmondások az idézett törvények között, amelyeket csak bonyolult struktúrákkal lehetett feloldani.

A kibontakozó szakmai vita alapkövének MacDowell rekonstrukcióját tekinthetjük, aki szerint az athéni törvényhozás menetét a Kr. e. IV. század első felében öt különböző törvény szabályozta.⁷ Igaz, mind az öt egyszerre nem volt hatályban.

(1.) *A régi jogalkotási törvény (Old legislation law)*: törvényjavaslat beterjesztése esetén a tervezetet ki kellett függeszteni az *epónymos hérósok* szobrai előtt, majd fel is kellett olvasatni a népgyűlés ülésein, hogy mindenki megismerhesse a javaslatot. Minden korábbi törvényt hatályon kívül kellett helyezni, amely ellentmondott a beterjeszteni kívánt törvénynek. A törvényeket felülvizsgáló bizottság tagjai – *nomothetai* – mindannyian letették a bírák esküjét. Ugyanazon szavazás döntött a korábbi, ellentmondó törvény hatályon kívül helyezéséről valamint a régi felváltani hivatott új elfogadásáról is. Továbbá MacDowell valamilyen időbeli megkötést is feltételez az új törvények beterjesztésének lehetőségére. Ezt a törvényt vélhetően Kr. e. 370 előtt helyezték hatályon kívül.

(2.) *Az új jogalkotási törvény törvény (New legislation law)*: ez lépett a „régii jogalkotási törvény” helyébe – feltételezhetően – egyszerűsítési céllal, azaz korlátozták vagy elhagyták a „régii jogalkotási törvény törvény” nyilvánosságra és a korábbi törvények visszavonására vonatkozó kitételeit. A döntéshozó testület tagjainak már nem kellett letenniük a bírák esküjét. Immár egész évben benyújthattak törvényjavaslatokat. Ez a gyakorlat azonban több ellentmondást szült az egyes törvények között, ezért Kr. e. 355/354 előtt vizsgálóbiztosokat jelöltek ki az ellentmondások feloldására.

(3.) *A törvények éves ellenőrzése (Review law)*: MacDowell feltételezi, hogy az év első népgyűlési ülésén szavazással megerősítették az összes hatályban lévő törvényt, majd az ezt követő harmadik népgyűlési ülésen jelölték ki a törvényeket felülvizsgáló bizottság tagjait, akik döntöttek a törvényjavaslatokról és a hozzájuk kapcsolódó hatályos törvényekről.⁸

⁵ Az athéni jogrend történeti korszakaihoz és változásaihoz összegzően lásd Canevaro, Mirko: Making and changing laws in ancient Athens. In Harris, Edward M. – Canevaro, Mirko (szerk.): The Oxford Handbook of Ancient Greek Law. Online Edition, Oxford Academic, 2015.

⁶ Az első említést lásd And. 1.87; Dem. 23.86., 218; 24.30. Noha az Andokidés beszédben idézett dokumentum biztosan későbbi interpoláció, ehhez lásd Canevaro, Mirko – Harris, Edward M.: The documents in Andocides On the Mysteries, pp. 116-119. In CQ, Vol. 62, No. 1, 2012, pp. 98-129., vö. Dem. 24.30. A törvények és határozatok közötti különbséghez lásd Hansen, Mogens Herman: Nomos and Psephisma in Fourth-Century Athens. In GRBS, Vol. 19, No. 4, 1978, pp. 315-330; Hansen, Mogens Herman: The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes. Structure, Principles and Ideology. University of Oklahoma Press, Norman, 1999, 170-174.

⁷ MacDowell, Douglas M.: Law-Making at Athens in the Fourth Century B.C. In JHS, Vol. 95, 1975, pp. 62-74.

⁸ Az új törvényhozási törvény valamint a törvények éves ellenőrzése pontok túlon túl bonyolult rendszert feltételeznek, mivel így párhuzamosan két törvényeket felülvizsgáló bizottság működne: az egyiknek a tagjai letették a bírák esküjét, a másiknak pedig nem. Ezt rekonstrukciót a későbbi vitában erős kritikával illették, vö. Rhodes, Peter John: Athenian Democracy after 403 B.C., pp. 306. In CJ, Vol. 75, No. 4, 1980, pp. 305-323; Canevaro, Mirko: The Documents in the Attic Orators. Laws&Decrees in the Public Speeches of the Demosthenic Corpus. OUP, Oxford, 2013b, 81.

(4.) *A hatályon kívül helyezés törvénye (Repeal law)*: egy hatályos törvény visszavonására csak a törvényeket felülvizsgáló testület tagjai előtt, törvényjavaslat beterjesztésével volt lehetőség, amely nem mondhatott ellent egyetlen korábbi törvénynek sem. Ha valaki ezzel ellentétesen járt volna el, *graphé nomon mé epitédeion theinai* pert⁹ indíthattak ellene.

(5.) *Felülvizsgálati törvény (Inspection law)*: a már hatályos törvények közötti ellentmondások feloldása miatt minden évben felülvizsgálatot kellett tartani a népgyűlésnek.

Hansen egyfelől egyszerűsítette MacDowell struktúráját, mivel csak három különböző törvényt különített el, azonban annyiban mégis bonyolította a törvényi kategóriákat, hogy két szinte pontosan azonos jogkörrel bíró törvényalkotó testületet különböztetett meg:¹⁰

(1.) *A törvények éves ellenőrzése (Review law)*: az év első népgyűlési ülésén – Hekatombaión 11-én – a törvényeket felülvizsgáló testület tagjai módosíthatták, illetve hatályon kívül helyezhették a törvényeket, valamint újakat is beiktathattak a kötelező éves ellenőrzés mellett.

(2.) *Felülvizsgálati törvény (Inspection law)*: pontosan ugyanezekkel a jogokkal bírtak a törvényeket felülvizsgáló testület tagjai a második törvény szerint is, azonban az év bármely szakában megtehették ezt.

(3.) *A hatályon kívül helyező törvény (Repeal law)*: egymásnak ellentmondó törvények hatályon kívül helyezését szabályozta.

Rhodes MacDowell és Hansen vitájában inkább MacDowell mellett foglalt állást.¹¹ MacDowellhez hasonlóan ő maga is egy, a Kr. e. IV. század első felében változó törvényi háttérre rekonstruált, de – ugyan kisebb módosításokkal – ugyanúgy öt törvényt különített el. A legfontosabb különbség, hogy a régi törvényhozási törvény szerinte a lehető legnagyobb szigorra törekedett, és csak az év első ülésén, Hekatombaión 11-én lehetett törvényeket beiktatni. Majd ezt váltotta fel – az egyszerűsítés miatt – a jóval gyakrabban használt, új törvényhozási törvény.

A törvényhozás menetének e két rekonstrukciója – Ockham borotváját megidézve – zavarba ejtően összetett, bonyolult, ami nem tűnik életszerűnek, ha a szürke athéni hétköznapi bürokráciája felől közelítjük meg a kérdést. A vitában Canevaro új filológiai érvei hoztak előrelépést, és viszonylagos konszenzust.¹² Kutatásainak újszerűségét

⁹ Mai fogalmaink közül leginkább utólagos normakontrollként definiálható ez az eljárás. Kifejtést lásd alább.

¹⁰ Hansen, Mogens Herman: Athenian *Nomothesia* in the Fourth Century B.C. and Demosthenes' Speech against Leptines. In C&M, Vol. 32, 1979-1980, pp. 87-104; Hansen, Mogens Herman: Athenian *Nomothesia*. In GRBS, Vol. 26, No. 4, 1985, pp. 345-371.

¹¹ MacDowell rekonstrukciójának szűkszavú kritikáját és a törvényhozás kereteinek rövid történeti bevezetőjét lásd Rhodes 1980: 305-306; A kibontakozó vitához pedig Rhodes, Peter John: *Nomothesia* in Fourth-Century Athens. In CQ, Vol. 35, No. 1, 1985, pp. 55-60; majd pedig Rhodes, Peter John: Sessions of *Nomothetai* in Fourth-Century Athens. In CQ, Vol. 53, No. 1, pp. 124-129.

¹² A korábbi szakirodalom részletes kritikáját lásd Canevaro 2013b: 80-94 (az állítások azonosak Canevaro, Mirko: *Nomothesia* in Classical Athens: What sources should we believe? In CQ, Vol. 63, No. 1, 2013a, pp. 139-160. megállapításaival). Az elmúlt néhány évben komoly vita bontakozott ki Canevaro és Hansen között, lásd Canevaro 2013b; Canevaro, Mirko: The Authenticity of the Document at Demosth. or. 24.20-3, the Procedures of *nomothesia* and the so-called ἐπιχειροτομία τῶν νόμων. In *Klio*, Vol. 100, No. 1, 2018b, pp. 70-124; Canevaro, Mirko: On Dem. 24.20-23 and the So-Called ἐπιχειροτομία τῶν νόμων: Some Final Clarifications in Response to M. H. Hansen. In *Klio*, Vol. 102, No. 1, 2020, pp. 26-35; vö. Hansen, Mogens Herman: The Authenticity of the Law about *Nomothesia* inserted in Demosthenes Against Timokrates 20-23. In GRBS, Vol. 56, No. 3, 2016, pp. 438-474; Hansen, Mogens Herman: The Inserted Document at Dem. 24.20-23. Response to Mirko Canevaro. In *Klio*, Vol. 101, No. 2, 2019, pp. 452-472. Hansen (2019: p. 454.) lényegében elfogadja Canevaro (2013b: p. 94.) itt közölt eljárásrendjét. A vita valójában az év első népgyűlési ülésén – Hekatombaión 11-én – esetlegesen lefolytatott kötelező törvényi felülvizsgálat körül folyik, amelynek alapja viszont a Dem. 24.20-23. caputokban közölt dokumentum hitelessége, amit Canevaro (2013b: pp. 94-102., 2018b., 2020) konzekvensen kései interpolációnak tart – még ha a szöveg szerzője igen magasan képzett is volt, vö. Canevaro 2013b: p. 102 –, míg vele szemben Hansen (2016., 2019.) hitelesnek ismeri el, támadva Canevaro módszertanát

metodológiája adja. Az egymásnak ellentmondó értelmezések fő oka a beszédek szövegében hagyományozódott törvények hitelessége, ezért Canevaro ezek eredetiségét helyezte kutatásai középpontjába. A szövegek hitelességének vizsgálata során a fentebb összegzett, eddigi filológiai módszereket pedig egy új, nulladik lépés előzi meg: a *stichometria*.¹³ Középkori kódexeink száz soronkénti egységekre bomlanak, amelyeket a görög ábécé betűivel jelölnek a lapszéleken. Egy-egy ilyen sor megközelítőleg azonos számú – 34-38 – betűből áll. Ezek a jelölések kódexcsaládtól függetlenül azonosak az egyes kódexekben, azaz minden ilyen jelölés a beszédek azonos pontján olvasható. Mivel a középkori kódexeknek biztosan nincs egyetlen középkori archetípusa, amelyre az összes kódexcsalád visszavezethető lenne, ezért Canevaro logikusan feltételezi, hogy ezek a jelölések egy nagyon korai Démosthenés kiadásra nyúlnak vissza, amit *Urexemplarnak* nevez, valamint álláspontja szerint ez a démosthenési művek első kiadása, amit Démosthenés Kr. e. 322-ben bekövetkezett halála után – talán – unokaöccse, Démocharés állított össze. Ez a számítási mód pedig oly módon segíthet egy-egy dokumentum eredetiségének tisztázásában, hogy amennyiben két jelölés közötti távolság nagyobb, mint száz sor, akkor későbbi interpoláció, és a betoldott dokumentum sorainak száma okozza az eltérést a szabályos számozástól. Ha azonban nincs semmilyen törés a számozásban, akkor az adott dokumentum része volt az *Urexemplarnak*. Ezek után következik a dokumentumok hitelességének ellenőrzése, a fentebb összegzett filológiai módszerekkel a következő három alapelvet követve:¹⁴

(1.) A dokumentumban közölt információk összevetése összefoglalókkal, parafrázisokkal etc.

(2.) A dokumentumokat nem szabad javítani, ezek a hibák ugyanis – vélhetően – a későbbi szövegalkotó ismereteinek hiányosságából fakadnak.

(3.) A dokumentumok nyelvezetének, nyelvhasználatának egyeznie kell a klasszikus kori feliratok szerkesztésmódjával, stílusával, nyelvhasználatával.

Canevaro elemzésének újszerűségét és előremutató voltát az adja, hogy módszertanával nem arra törekedett, hogy mindenképpen összhangot teremtsen a szöveggkritikai szempontból megkérdőjelezhető hitelességű törvényszövegek vagy az egyértelműen későbbi interpolációk között, hanem az eljárás azon elemeire kívánt rámutatni, amelyek a rendelkezésre álló forrásokban egyezést mutatnak.

Az athéni törvényhozás rekonstrukciójának kulcsszövege Démosthenés *Timokratés elleni* beszédében – a 20-23. valamint 33. caputokban – hagyományozódott az utókorra.¹⁵ A 20-23. caputokban közölt dokumentumok hitelességéről már a XIX. századtól élénk vita folyt, és az esetek többségében a hitelességüket nem sikerült meggyőzően bizonyítani.¹⁶ Az itt közölt dokumentumot Canevaro nem tekinti hiteles forrásnak.¹⁷ Noha a *scholiastések*¹⁸ több megjegyzést is fűztek a szöveghez, a *stichometriai* vizsgálatok alapján biztosan nem képezhette részét az *Urexemplarnak*, ugyanis több ellentmondást mutat az athéni törvényhozás másik kulcsszövegével, a *Leptinés elleni* beszéd¹⁹ vonatkozó részeivel, továbbá

és következtetéseit is. Hansen (2019: p. 455.) Canevaro harmadik metodológiai alapelvét kritizálja. Canevaro felírtos párhuzamokra vonatkozó alapelvét nem tartja teljesíthetőnek, sem követendőnek. Canevaro (2020) meggyőzően cáfolja Hansen minden korábbi ellenérvét. A szöveg utolsó fordítója, Harris (Harris, Edward M.: Demosthenes Speeches 23-26. Texas University Press, Austin, 2018, pp. 110-111. 13. l.) teljes mértékben elfogadja Canevaro érveit Hansennel szemben. Canevaro (2018b: pp. 121-122.) köszönetnyilvánításából is implicit módon következik a szélesebb körű szakmai közeg támogatása.

¹³ Canevaro 2013b: 10-27., 319-329.

¹⁴ Canevaro 2013b: 27-36.

¹⁵ A beszéd kommentált magyar kiadását lásd: Seres Dániel: Démosthenés vádbeszéde Timokratés ellen. Doktori Disszertáció, Kézirat, ELTE BTK, 2021b.

¹⁶ Részletes historiográfiai összefoglalót nyújt Canevaro 2013b: 77-79.

¹⁷ Canevaro 2013b: 80-104.

¹⁸ Az antik szerzők műveikhez kommentárokat író – számos esetben ismeretlen – tudós.

¹⁹ A beszéd kissé veretes, rövid bevezetővel és a legszükségesebb háttérinformációkat közlő jegyzettel ellátott

több párhuzam nélküli kifejezést tartalmaz. Ugyanígy a 33. caputban megőrzött dokumentumot sem tekinti Canevaro hiteles forrásnak. A a *stichometriai* vizsgálatokon felül megállapítását két komoly hibára alapozza: (1.) A dokumentum szerzője felcseréli az eljárás menetének sorrendjét: aki új törvényt kíván beterjeszteni, annak kell hatályon kívül helyeztetnie a törvénytervezetének ellentmondó korábbi törvényeket, és nem egy régi törvény hatályon kívül helyezése után lehet új beterjesztéssel élni. (2.) Önellentmondást, illetve tárgyi tévedést tartalmaz, ugyanis a törvény első mondata szerint: „A hatályos törvények közül egyet sem szabad hatályon kívül helyezni, hacsak nem a törvényeket felülvizsgáló bizottság ülésén.”²⁰ Az utolsó mondatban ellenben egy másik eljárás lehetősége hangzik el: „Ha valaki a hatályos törvények közül hatályon kívül helyez egyet, és helyette másikat iktat be, ami nem előnyös az athéni népnek vagy ellentétes valamelyik hatályos törvénnyel, akkor induljon per ellene a törvény alapján, amely arról az esetről rendelkezik, ha valaki nem előnyös törvényt terjeszt be.” Így az első mondat alapján a törvényeket felülvizsgáló bizottság, az utolsó szerint a bírák feladata a törvények hatályon kívül helyezése. Az utolsó mondatban említett eljárásra – *graphé nomon mé epitédeion theinai* – példa a *Timokratés elleni* valamint a *Leptinés elleni* beszédek.

Ezek alapján összesen hét biztos pontot különített el az eljárásban:²¹

(1.) Új törvénytervezeteket a népgyűlés ülésén, az év bármely szakában előzetes szavazással – *procheirotomia* – el lehetett fogadni.

(2.) A törvénytervezeteket ki kellett függeszteni az athéni közélet egyik kiemelt helyszínén, az alapító *hérósok* szobrai előtt annak érdekében, hogy minden polgár, akit csak érdekel, a népgyűlés előtt megfelelő tájékoztatást kapjon.²²

(3.) A kifüggesztett törvénytervezeteket a bírósági jegyzőnek – *grammateusnak* – a következő három népgyűlésen fel kellett olvasnia annak érdekében, hogy minden polgár megfelelő tájékoztatást kapjon.²³

(4.) Az eljárás megindítását követő harmadik ülésen szavazni kellett a törvényeket felülvizsgáló bizottság – *nomothetai*²⁴ – összehívásáról a beterjesztések számának függvényében.

(5.) Megválasztották a visszavonni kívánt törvények védnökeit – *synégoroi*.²⁵

fordítását lásd Incze József: Demosthenes válogatott beszédei. Kóka Lajos Bizománya, Budapest, 1903. A szakirodalomban ismert még a beszéd egy másik kézíratos fordítása is: Gyomlay Gyula: Démosthenés Leptinéssel szemben a mentesség tárgyában. Kézirat, Magyar Tudományos Akadémia, é.n, Ms 5064/26.

²⁰ Dem. 24.33.

²¹ Canevaro 2013b: 94.

²² Az alapítók a Kleisthenés által Kr. e. 508/507-ben alapított tíz *phylé* névadó *hérósai*, akiknek szobrai az agorán álltak. A hagyomány szerint a delphoi-i Pythia választotta ki a tíz névadót az előre megadott száz *hérós* közül (Arist. *Ath. Pol.* 21; Hdt. 5.66; Paus 1.5.1-5. A tíz névadó: Erechtheus, Aigeus, Pandión, Leós, Akamas, Oineus, Kekrops, Hippothoón, Aias – ő az egyetlen nem athéni hérós, vö. Hom. *Il.* 2.557-558 – és Antiochos.). Az alapító *hérósokhoz* valamint szobraik történetéhez és jelentőségéhez lásd Shear, Leslie T. Jr.: The Monument of the Eponymous Heroes in the Athenian Agora. In *Hesperia*, Vol. 39, No. 3, 1970, pp. 145-222.

²³ A *grammateus* feladata volt, hogy a beszédek előtt ismertesse a vádiratot, valamint a perbeszéd alatt ő olvasta fel a hivatkozott dokumentumokat (törvényeket, határozatokat, tanúvallomásokat, etc.). A különböző jegyzői tisztségekről átfogóan lásd Rhodes, Peter John: The Athenian Boule. Clarendon Press. Oxford, 1972, 134-141.

²⁴ A *nomothetai* testülete határozott az új törvények bevezetéséről, amit a felírt anyagban jól szemléltet az „így határoztak a *nomothetai*” formula, szemben a határozatok esetében használt „így határozott a nép” formulával, vö. Pl. IG II³ 320, 6-7. „δεδοχθαι τοι νομοθέται” A szöveghez lásd Rhodes, Peter John – Osborne, Robin: Greek Historical Inscriptions 404-323 BC. OUP, Oxford-New York, 2007, 79. Számuk – vélhetően – legalább 500 fő, vö. And. 1.84. A számadatokat azonban csak a beszédek szövegében hagyományozott törvényszövegekből ismerjük (lásd még 1001 fő Dem, 24.27.), amelyek biztosan későbbi szerkesztésű interpolációk, így biztos ismeretekkel nem rendelkezünk. Feltételezhetjük, hogy a bírói testületekhez hasonlóan 501, 1001 vagy 1501 fővel működtek, vö. Hansen 1999: 168; Rhodes 2003: 125; Canevaro 2013b, 110.

²⁵ Őt védnöknek kellett kiállnia a törölni kívánt törvény mellett, szemben az új, beterjesztendő törvénnyel, vö.

(6.) Azokat a törvényeket, amelyek ellentétesek az új, beiktatni kívánt törvénnyel, hatályon kívül kellett helyezni.

(7.) Ha a beterjesztés nem felelt meg a fentebbi elveknek, bárki *graphé nomon mé epitédeion theinai* típusú perbe foghatta a beterjesztőt.

Ezen a ponton érdemes tisztázni a *graphé nomon mé epitédeion theinai* pertípus alkalmazásának lehetőségét. A *graphé*-típusú pereket a mai terminológia szerint a közbíró eljárások közé soroljuk azon logika alapján, hogy a keresetet bárki, aki csak akarta – *ho bulomenos* – kezdeményezhette, míg a magánvádas – *diké* – eljárások esetében, csak a sértett fél vagy közeli rokona tehetette meg ezt.²⁶ Nem összetévesztendő ez a pertípus a jogtörténeti szakirodalomban gyakrabban idézett *graphé paranomón* típusú perekkel.²⁷ Utóbbi ugyanis csak határozatok – *pséphismata* – esetében volt használatos. Vegyük észre, milyen kifejező a pertípusok elnevezése. Ezekből is egyértelműen következik a törvények és a határozatok hierarchikus rendszere. A törvények esetében az ógörög a tárgyalt törvény vagy törvénytervezet haszontalanságát, nem előnyös voltát emeli ki a *mé epitédeion* kifejezéssel, azaz egy absztrakt, elvont szinten, a város érdekei felől vizsgálja a kérdést, míg a határozatok vagy tervezetek esetében a hatályos törvényekkel ellentétes voltát emeli ki a *paranomón* jelzővel, azaz ekkor már pragmatikus szinten vizsgálja az ellentétet. Canevaro a ma alkotmányosságként konceptualizált elvrendszer athéni kontextusáról írott kiváló tanulmányában érzékenyen vizsgálja ezt a kérdést.²⁸ Noha Athén nem rendelkezett írott alkotmánnyal, a fennmaradt szónoki beszédekből mégis arra következtethetünk, hogy a város törvényei egyfajta alkotmányos keretrendszert alkottak, amit a szónokok számos alkalommal hangsúlyoztak beszédeikben.²⁹

Canevaro egy másik tanulmányában meggyőzően érvel amellett, hogy két esetben alkalmazhatták az athéniak *graphé nomon mé epitédeion theinai* pertípust:³⁰

(1.) Az új törvények beiktatása – *nomothesia* – során, a szabályos eljárás részeként. Mielőtt valaki egy új törvényt terjesztett volna a törvényeket felülvizsgáló bizottság elé – *nomothetai* –, minden korábbi, ezzel ellentétes törvényt hatályon kívül kellett helyeztetnie, tehát a fentebb közölt eljárásrend 5. és 6. pontjához kapcsolódik ez az eljárás mód. Erre példa a Leptinés elleni per.

(2.) Amikor új törvény beterjesztése nélkül kívántak hatályon kívül helyezni egy korábbi törvényt, amiért a korábbi törvényhozási folyamat során eljárási hiba történt és/vagy ellentétben állt a hatályos törvények tartalmával, azaz a korábbi eljárás során nem helyzeték hatályon kívül az ellentmondó, korábbi törvény(ek)t. Tehát ez az eljárás a fentebbi

Hansen 1985: 355., továbbá Hansen 1991: 194., 222. A terminológia kissé ingatag, Demosthenés ugyanis a *Leptinés elleni* beszédben pedig „συνδικτοι” néven említi ezeket a személyeket, vö. Dem. 20.146.

²⁶ A terminológiában Horváth László és Bajnok Dániel munkáit követem. Horváth László: Az athéni Hypereidés beszédei és stílusának ókori megítélése. Pallas, Budapest, 2001, 25-26; Bajnok Dániel: Magánélet az Agorán. Aischinés vádbeszéde Timarchos ellen. Argumentum Kiadó, Budapest, 2017, 105-106.

²⁷ A hatályos törvényekkel ellentétes határozatokról szóló két alapmunka: Wolff, Hans Julius: Normenkontrolle und Gesetzesbegriff in der athenischen Demokratie. Untersuchungen zur graphe paranomon. C. Winter Verlag, Heidelberg, 1970; Hansen, Mogens Herman: The Sovereignty of the People's Court in the Fourth Century B.C. and the Public Action against Unconstitutional Proposals. The University Press, Odense, 1974. Az újabb kutatásokat összefoglalóan pedig Yunis, Harvey: Law, politics, and the graphe paranomon in fourth-century Athens. In GRBS, Vol. 29, No. 4, 1988, pp. 361-382; Hansen 1999: pp. 205-212.

²⁸ Canevaro, Mirko: Athenian Constitutionalism: *nomothesia* and the *graphe nomon me epitedeion theinai*. In Thür, Gerhard – Yiftach, Uri – Zelnick-Abramovitz, Rachel (szerk): Symposium 2017. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2018a, pp. 65-98.

²⁹ Ezek tükrében a *graphé paranomón* pertípus – első olvasatra – kissé anakronisztikusan ható „vádirat alkotmányellenes javaslatétel miatt” fordítása is helytálló lehet a megfelelő magyarázattal, vö. Földi András et al. 2020: 305.

³⁰ A pertípusról legújabbán lásd Canevaro, Mirko: The Procedure of Demosthenes' Against Leptines: How to Repeal (And Replace) an Existing Law. JHS, Vol. 136, 2016a, pp. 39-58. (az eredményeket összefoglalóan 54-56.)

kategóriák közül a 7. pontjához kapcsolódik – mai fogalmaink közül leginkább az utólagos normakontrollnak felel meg.³¹ Továbbá a vádlónak lehetősége nyílt arra is, hogy büntetéssel sújtsa a betérjesztőt, amennyiben a törvény elfogadásától nem telt el egy év.³² A betérjesztő elmarasztalására abban az esetben volt lehetőség, ha a vádlónak a törvények szándékos, előre megfontolt megsértését is sikerült hitelt érdemlően bizonyítania. Erre a típusra példa a *Timokratés elleni beszéd*.³³

Irodalomjegyzék

Bajnok Dániel: Magánélet az Agorán. Aischinés vádbeszéde Timarchos ellen. Argumentum Kiadó, Budapest, 2017.

Canevaro, Mirko – Harris, Edward M.: The documents in Andocides On the Mysteries. In CQ, Vol. 62, No. 1, 2012, pp. 98-129. <https://doi.org/10.1017/S0009838811000413>

Canevaro, Mirko: Athenian Constitutionalism: *nomothesia* and the *graphe nomon me epitedeion theinai*. In Thür, Gerhard – Yiftach, Uri – Zelnick-Abramovitz, Rachel (szerk): Symposium 2017. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2018a, pp. 65-98. <https://doi.org/10.2307/j.ctvd7w7mm.9>

Canevaro, Mirko: Making and changing laws in ancient Athens. In Harris, Edward M. – Canevaro, Mirko (szerk.): The Oxford Handbook of Ancient Greek Law. Online Edition, Oxford Academic, 2015. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199599257.013.4>

Canevaro, Mirko: Nomothesia in Classical Athens: What sources should we believe? In CQ, Vol. 63, No. 1, 2013a, pp. 139-160. <https://doi.org/10.1017/S0009838812000560>

Canevaro, Mirko: On Dem. 24.20-23 and the So-Called *ἐπιχειροτονία τῶν νόμων*: Some Final Clarifications in Response to M. H. Hansen. In Klio, Vol. 102, No. 1, 2020, pp. 26-35. <https://doi.org/10.1515/klio-2020-0002>

Canevaro, Mirko: The Authenticity of the Document at Demosth. or. 24.20-3, the Procedures of nomothesia and the so-called *ἐπιχειροτονία τῶν νόμων*. In Klio, Vol. 100, No. 1, 2018b, pp. 70-124. <https://doi.org/10.1515/klio-2018-0003>

Canevaro, Mirko: The Documents in the Attic Orators. Laws&Decrees in the Public Speeches of the Demosthenic Corpus. OUP, Oxford, 2013b. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199668908.001.0001>

³¹ Bővebben lásd Jakab Éva: Állam és demokrácia. Törvényhozás és törvénykezés az ókori Athénban. Károli Gáspár Református Egyetem –L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021, 200-214.

³² Dem. 20.144.

³³ Érvélestechnikai szempontból figyelemre méltó, hogy a törvényhozáshoz kapcsolódó perekben, miként használhatott oligarchikus érveket a vád egy előremutató törvénnyel vagy törvénytervezettel szemben. A csúsztatás alapja nagyon egyszerű: mivel a törvények a város alapvető értékeit rögzítik, egy új törvényt vagy törvénymódosítást könnyedén a várost romba döntő veszedelemként lehetett bemutatni, vö. Seres Dániel: A Timokratés elleni beszéd érvrendszerei. Antik Tanulmányok, 2. szám, 2021a, 177-196. p.

Canevaro, Mirko: The Procedure of Demosthenes' *Against Leptines*: How to Repeal (And Replace) an Existing Law. *JHS*, Vol. 136, 2016a, pp. 39-58. <https://doi.org/10.1017/S0075426916000045>

Gyomlay Gyula: Démosthenés Leptinéssel szemben a mentesség tárgyában. Kézirat, Magyar Tudományos Akadémia, é.n, Ms 5064/26.

Jakab Éva: Állam és demokrácia. Törvényhozás és törvénykezés az ókori Athénban. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2021. <https://doi.org/10.56037/978-963-414-807-4>

Hansen, Mogens Herman: Athenian *Nomothesia* in the Fourth Century B.C. and Demosthenes' Speech against Leptines. In *C&M*, Vol. 32, 1979-1980, pp. 87-104.

Hansen, Mogens Herman: Athenian Nomothesia. In *GRBS*, Vol. 26, No. 4, 1985, pp. 345-371.

Hansen, Mogens Herman: Nomos and Psephisma in Fourth-Century Athens. In *GRBS*, Vol. 19, No. 4, 1978, pp. 315-330.

Hansen, Mogens Herman: The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes. Structure, Principles and Ideology. University of Oklahoma Press, Norman, 1999.

Hansen, Mogens Herman: The Authenticity of the Law about *Nomothesia* inserted in Demosthenes *Against Timokrates* 20-23. In *GRBS*, Vol. 56, No. 3, 2016, pp. 438-474.

Hansen, Mogens Herman: The Inserted Document at Dem. 24.20-23. Response to Mirko Canevaro. In *Klio*, Vol. 101, No. 2, 2019, pp. 452-472. <https://doi.org/10.1515/klio-2019-0038>

Hansen, Mogens Herman: The Sovereignty of the People's Court in the Fourth Century B.C. and the Public Action against Unconstitutional Proposals. The University Press, Odense, 1974.

Harris, Edward M.: Demosthenes Speeches 23-26. Texas University Press, Austin, 2018.

Horváth László: Az athéni Hypereidés beszédei és stílusának ókori megítélése. Pallas, Budapest, 2001.

Incze József: Demosthenes válogatott beszédei. Kóka Lajos Bizománya, Budapest, 1903.

MacDowell, Douglas M.: Law-Making at Athens in the Fourth Century B.C. In *JHS*, Vol. 95, 1975, pp. 62-74. <https://doi.org/10.2307/630870>

Rhodes, Peter John – Osborne, Robin: Greek Historical Inscriptions 404-323 BC. OUP, Oxford – New York, 2007.

Rhodes, Peter John: Athenian Democracy after 403 B.C. In *CJ*, Vol. 75, No. 4, 1980, pp. 305-323.

Rhodes, Peter John: Nomothesia in Fourth-Century Athens. In *CQ*, Vol. 35, No. 1, 1985, pp. 55-60. <https://doi.org/10.1017/S0009838800014567>

Rhodes, Peter John: Sessions of Nomothetai in Fourth-Century Athens. In CQ, Vol. 53, No. 1, 2003, pp. 124-129. <https://doi.org/10.1093/cq/53.1.124>

Rhodes, Peter John: The Athenian Boule. Clarendon Press. Oxford, 1972.

Rigó Balázs: A büntetőjog történetéből. I. Ókor – középkor. In Földi András (szerk.): Összehasonlító jogtörténet. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2022, 297-302.

Seres Dániel: A Timokratés elleni beszéd érvrendszerei. Antik Tanulmányok, 2. szám, 2021a, 177-196. p. <https://doi.org/10.1556/092.2021.00014>

Seres Dániel: Démosthenés vádbeszéde Timokratés ellen. Doktori Disszertáció, Kézirat, ELTE BTK, 2021b.

Shear, Leslie T. Jr.: The Monument of the Eponymous Heroes in the Athenian Agora. In Hesperia, Vol. 39, No. 3, 1970, pp. 145-222. <https://doi.org/10.2307/147592>

Stipta István: Az ókori görög állam- és jogfejlődés. In Bónis Péter – Gönczi Katalin – Koncz Ibolya Katalin – Stipta István: Egyetemes állam- és jogtörténet. Patrocinium Kiadó, Budapest, 2019², 17-25;

Wolff, Hans Julius: Normenkontrolle und Gesetzesbegriff in der athenischen Demokratie. Untersuchungen zur graphé paranomon. C. Winter Verlag, Heidelberg, 1970.

Yunis, Harvey: Law, politics, and the graphé paranomon in fourth-century Athens. In GRBS, Vol. 29, No. 4, 1988, pp. 361-382.